

Олексій Лупандін,
молодший науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України
Oleksii Lupandin,
junior researcher,
Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine,
ukrrev@ukr.net

Кавказький напрям у зовнішньополітичній діяльності Української Держави 1918 року (до історіографії проблеми)

Caucasian direction of policy of Ukrainian State in 1918 (historiography of the problem)

Стаття присвячена дослідженню сучасної історіографії проблеми кавказького напрямку зовнішньополітичної діяльності Української Держави 1918 р. Головна увага зосереджена на аналізі стану розробки теми та перспектив подальших досліджень.

Ключові слова: Українська держава, Вірменія, Грузія, Азербайджан, Південний Кавказ, П. Скоропадський, більшовики.

The article is devoted to modern historiography of Caucasian direction of policy of Ukrainian State in 1918. The main attention is paid to the analysis of historiography as well as to perspective of further investigation.

Keywords: Ukrainian State, Armenia, Georgia, Azerbaijan, South Caucasus, Pavlo Skoropads'kyi, Bolsheviks.

Події революційного минулого 1917–1921 рр., державотворчі процеси того часу є однією з найпривабливіших тем для дослідників. Не випадково, що за останні майже чверть століття вітчизняними істориками підготовлено велику кількість дослід-

жень: монографій, брошур та наукових статей з даної проблематики.

За часів незалежності вітчизняна історична наука пройшла великий і складний шлях від подолання догматів радянської історіографії, яка зображувала події революційного минулого виключно з партійно-класових позицій, до створення концепції Української революції. За минулі десятиріччя українська історіографія нагромадила і ввела до наукового обігу величезний пласт фактичного матеріалу, заповнила лакуни новими сюжетними лініями, які були відсутні в радянській парадигмі революції.

Логічним наслідком державотворчих процесів того періоду було виникнення Української Народної Республіки, а згодом Української Держави, що знаходило об'єктивну реальність утвердження молодої української держави на міжнародній арені. Крім встановлення міждержавних стосунків з загальновизнаними світовими державами, новою ланкою зовнішньої політики було налагодження контактів з новоутвореними державами, що виникли на території колишньої Росії. Вирішення між ними низки питань (політичних, економічних, територіальних, розділу майна тощо) створювало сприятливі умови для вирішення великого кола проблем державного будівництва.

Налагодження відносин з країнами, що постали на територіях, які відокремились від Росії, було важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності уряду Української Держави. Визнання Україною державних новоутворень суб'єктами міжнародного права стало вдалим тактичним ходом української дипломатії. По-перше, налагодження між новоутвореними державами принципово нових стосунків міждержавного рівня зафіксувало факт розпаду єдиної Російської імперії на окремі регіони, що прагнули самовизначення. По-друге, це мало ствердити становище Української держави, яка сама виникла внаслідок цих процесів і певною мірою обмежувало можливості реалізації великодержавницьких намагань РСФРР щодо відновлення «єдиної і неділимої» від зверхністю більшовиків.

Здійснюючи власний зовнішньополітичний курс, Українська Держава ставала природним союзником для інших новостворених держав. З більшістю з них були встановлені прямі стосунки, інтенсивність яких визначалась наявністю невирішених проблем, головним чином територіальних. За часів Української Держави були встановлені дипломатичні відносини і відбувся обмін послами з Фінляндією, Грузією, Вірменією, Польщею, Білорусією, Кубанським краєм, Великим Військом Донським; з Литвою були встановлені консульські відносини.

Тривалий час сфера наукових інтересів українських дослідників торкалася головним чином європейського та російського напрямку політики українських державних утворень періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Це обумовлювалося актуальністю саме цих напрямів зовнішньої політики незалежної України. Проте, такі підходи звужували дослідницьку перспективу і сприяли утвердженню думки, що Україна є так званою «failed state» — державною, що не відбулася. Міцно застрявши по лінії протистояння між Сходом і Заходом, Україна поставала в очах, насамперед, зарубіжних дослідників як заручниця свого геополітичного положення, штучно утворена держава, що була лише шахівницею для великих гравців. Південний вектор не тільки розширює загальну перспективу, але й дозволяє по іншому поглянути на проблему Криму, ідею Чорноморського союзу та розірвати «порочне коло» протиставлення по осі «схід — захід», як засадничої проблеми України. Саме Україна об'єктивно мала стати осередком формування нової структури міжнародних відносин від Балтики до Кавказу з огляду на її геополітичне становище та відсутність анексіоністських намірів щодо своїх сусідів.

В цьому контексті кавказький напрям української дипломатії доби національно-визвольних змагань (як відгалуження південного вектору) дозволяє розширити горизонти досліджень. Щоправда, зазвичай дослідники Української революції приділяли головну увагу Північному Кавказу, а саме: Всевеликому Війську Донському, яке було природним союзником України у

боротьбі з більшовиками, тоді як Південний Кавказ випадав з загальної дослідницької оптики¹.

Особливий інтерес до Української Держави зумовлений успішною зовнішньою політикою гетьмана П. Скоропадського, яка, за сприятливих умов, заклала перспективи регіонального лідерства України у Східній Європі та чорноморському регіоні. Успіхи гетьмана на міжнародній арені зумовлювалися політичною стабільністю, яку отримала Україна внаслідок встановлення німецького протекторату. Зовнішньополітичний курс уряду П. Скоропадського став органічним продовженням міжнародної політики Центральної Ради². Цей факт вказує, що українські консервативні сили, які залучили до управління Українською Державою багато старих імперських кадрів, за що були не раз покритиковані своїми опонентами з соціал-демократичного табору, все ж таки виходили з українських національних інтересів.

І нині, як і на початку ХХ століття, прагнення молодих держав до зміцнення свого суверенітету й незалежності змушує їх, в тому числі й Україну, шукати такі міждержавні союзи й об'єднання, які б відповідали їхнім стратегічним національним інтересам.

Створення в 1997 р. Організації за демократію та економічний розвиток ГУАМ — регіонального об'єднання чотирьох держав Грузії, України, Азербайджану, Молдови, що й дали йому назву, здавалося мали б актуалізувати дослідження південного вектору зовнішньої політики часів національно-визвольних змагань, проте з об'єктивних причин цього не сталося. Проект, що мав скласти конкуренцію домінуванню Росії на

¹ Соловійова В. Дипломатична діяльність Українських національних урядів 1917–1921 рр. — Київ–Донецьк, 2006. — С. 111–115.

² Дипломатична історія України (кінець ХІХ — перша чверть ХХ століття): навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / В. Головченко, В. Матвієнко, В. Солдатенко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2011. — С. 225.

Південному Кавказі та в чорноморському регіоні, попри певні успіхи, так і не запрацював на повну потужність, зокрема, в частині про співробітництво у галузі регіональної безпеки³. Прямим свідченням цього стало російське вторгнення в Грузію 2008 р., анексія Криму 2014 р. та війна в Донбасі, що триває і понині. За таких умов чорноморський регіон та Крим і Південний Кавказ як його складова, набувають пріоритетного значення для зовнішньополітичного курсу сучасної України.

Типологічна подібність сучасних процесів та історичний подій майже сторічної давнини полягає у континентальній кризі спричиненій розпадом імперії. Сучасна неоімперська політика Кремля, націлена на збереження свого впливу на пострадянському просторі, подібна до прагнення більшовиків втримати національні окраїни в складі Росії. Знов-таки південний вектор зовнішньополітичного курсу України як тоді, так і зараз, вимагає врахування інтересів кримсько-татарського народу та добросусідських відносин зі ще одним регіональним важковаговиком — Туреччиною.

Звернення до сучасно історіографії проблеми має на меті проаналізувати рівень дослідження проблеми та визначити подальші перспективи її розробки.

Слід зазначити, що останнім часом вітчизняні дослідники стали більше приділяти уваги зовнішньополітичним і дипломатичним аспектам в дослідженні доби Української революції. Серед таких праць варті уваги монографії В. Матвієнка, В. Соловйової та І. Дацківа⁴.

³ История ГУАМ [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://guam-organization.org/node/242> — Дата доступу: 01.10.2015.

⁴ *Матвієнко В.* Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., ВПЦ «Київський університет», 2002; *Дацків І.Б.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. — Тернопіль: Астон, 2009; *Соловйова В.В.* Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. — Київ–Донецьк, 2006.

В цих узагальнюючих працях, які охоплюють весь період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., досліджені складні процеси становлення та діяльності дипломатичної служби України, основні напрями здійснення зовнішньополітичної політики на тлі тогочасної міжнародно-політичної ситуації в світі. Проте, охопивши весь спектр питань зовнішньополітичної діяльності українських урядів доби революції 1917–1921 рр., авторам, зокрема, було об'єктивно важко зробити глибоке і системне дослідження усього комплексу відносин Української Держави 1918 р. саме з новопосталими державами на кавказькому напрямку, не могли надто деталізувати ці відносини як в їх двосторонньому форматі, так і локальному — в межах комплексного вирішення питань, що виникли внаслідок розпаду єдиної держави на окремі складові на тлі перипетій революційної доби.

Вивчення досвіду побудови між ними відносин нового — міждержавного рівня має не тільки суто дослідницький інтерес, а й політично-правове значення у світлі розвитку аналогічних подій сьогодення, покликаних крахом загальносоюзної держави і самовизначенням України.

Дослідженню вже конкретно цього напрямку зовнішньої політики українських урядів були присвячені окремі наукові статті, знов таки тих же авторів, опублікованих в різних наукових виданнях і часописах⁵. Тому певний інтерес у висвітленні

⁵ *Матвієнко В.М.* Закавказзя у зовнішній політиці Української Держави (1918 р.) // *Наук. вісн. Дип. акад. України.* — К., 2002. — Вип. 6: Світова дипломатія : історія та сучасність. — С. 356–368; *Матвієнко В.* Україна і Кавказ: а руїнах Російської імперії // *Вісник міжнародних відносин.* — Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2002; *Матвієнко В.* Маловідомі сторінки діяльності української дипломатії на Кавказі // *Україна дипломатична: наук. щорічник.* — К., 2004. — Вип. 4. — С. 392–406; *Матвієнко В.М.* Українська дипломатична місія на Кавказі у 1919–1920 рр. // *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* — К., 2002. — Вип. 34, ч. 1. — С. 3–12; *Головченко В.І.* Українська дипломатія 1917–1920 років: уроки історії //

питань міжнародних відношень, зв'язків і закордонної політики українських урядів в кавказькому напрямі того часу являють собою наукові розвідки дослідників — саме представників того регіону⁶.

Революційні процеси не рівномірно охопили національні окраїни Російської імперії, проте вони були подібні у своїй внутрішній логіці. Для народів Південного Кавказу, як і для УНР принциповим було питання національно-територіальної автономії і переформатування Російської імперії на національно-федералістських засадах. Затиснуті у лещатах між Росією і Туреччиною, народи Південного Кавказу вбачали більшу загрозу саме від останньої. Тому не дивно, що їхні прагнення зводилися до отримання місцевого самоврядування в межах оновленої Росії. Саме більшовицький переворот став тим каталізатором, який посилив відцентрові тенденції на національних окраїнах.

Україна виступала як своєрідний взірець та рушій революційних змін на постімперському просторі для народів Кавказу. Не в останню чергу створенню цього іміджу посприяв з'їзд народів, який відбувся у Києві у вересні 1917 р⁷. На неї були запрошені і представники Закавказзя. До того ж, Україна мала досить великі грузинську, вірменську та азербайджанську діаспори.

Актуальні проблеми міжнародних відносин. — К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2008. — Вип. 74, ч. 1. — С. 226.

⁶ *Даєтян Д.А.* До питання вірмено-українських дипломатичних відносин у 1918–1920 рр. // Наук. вісн. Одес. держ. екон. ун-т. — Одеса, 2008. — № 17. — С. 201–215; *Бежуашвілі А.* Україна і Грузія : дипломатичні відносини 1918–1920 років // Хроніка-2000. — 2002. — № 47/48. — С. 10–20; *Кіладзе С.* Невідомі сторінки дипломатії // Хроніка-2000. — К., 2001. — № 43 : Україна–Грузія. — С. 27–33.

⁷ *Матвієнко В.* Україна і Кавказ: а руїнах Російської імперії // Вісник міжнародних відносин. — Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2002. — С. 11.

11 листопада 1917 р. у Тіфлісі було скликано нараду щодо організації місцевої влади Закавказзя. До наради долучилися представники всіх політичних партій краю, командувач Кавказьким фронтом і консули країн Антанти. 15 листопада був створений Закавказький комісаріат, що мав представляти інтереси народів Кавказу до скликання установчих зборів⁸.

5 грудня 1917 р. Раднарком підписав договір про перемир'я з Турецькою імперією. Таке рішення більшовиків обернулося катастрофою, Адже внаслідок цього Кавказький фронт почав розсипатися прямо на очах, відкриваючи шлях Туреччині для загарбання нових територій. Односторонній вихід Росії з війни послабив Антанту, і змусив представників національних окраїн шукати захисту від більшовиків у країнах Четверного Союзу.

6 січня 1918 р. більшовики розігнали Всеросійські установчі збори. Остаточо поховавши сподівання на демократизацію Росію та налагодження діалогу⁹. В цих умовах українська Центральна Рада стала фактично єдиним осередком, що претендувала стати осередком демократії на постімперському просторі. Але українська влада була слабкою і потребувала протекції, яку вона могла здобути під егідою Німеччини, але тільки як незалежна держава.

Після розгону Установчих зборів, під тиском наступаючих турецьких військ з одного боку, та більшовиків, що розгорнули активно боротьбу за бакинські нафтові родовища, Закавказзя також стало на шлях державної незалежності. Тут за вірець правила Україна, яка завдяки встановленню протекторських відносин з Німеччиною змогла реалізуватися як держава. Грузія та Вірменія сподівалися повторити долю УНР зігравши на внутрішніх антагонізмах між Отаманською Портою та кайзерівською Німеччиною.

⁸ *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002. — С. 161.

⁹ Там само. — С. 162–163.

Підходячи безпосередньо до аналізу стосунків Української держави з країнами Південного Кавказу, І. Дацків вбачає в них «необхідність пошуку рівноправних союзників у боротьбі за збереження незалежності у протистоянні з більшовицькою Росією, розв'язання проблеми соборності шляхом становлення справедливих кордонів і возз'єднання з історичними українськими етнічними землями, захист прав українців у складі вказаних держав, розвиток товарообміну на користь власної економіки.»¹⁰

Він також вказує, що новоутворені держави південного Кавказу, насамперед Грузія і Вірменія, які потерпали від територіальних зазіхань Оттоманської імперії вбачали в Україні геополітичного гравця, що може протистояти Туреччині. Не в останню чергу завдяки брестським угодам та підтримці Німеччини.

Після розпаду Закавказької Федерації 8 червня 1918 р. утворилися три незалежні держави — Грузія, Вірменія та Азербайджан. Агресія Туреччини навесні 1918 р. прискорили процес налагодження дипломатичних зв'язків з Вірменією, яка вбачала в Україні підтримку. Розпад Закавказької Федерації висунув на порядок денний проблему встановлення офіційних дипломатичних відносин між Українською Державою й окремо з кожною з новоутворених закавказьких республік.

Нагадаємо, що скориставшись слабкістю молодих республік, Туреччина не тільки розширила свої володіння, але й закріпила їх договорами дружби і миру з Грузією і Вірменією від 17 червня 1918 р. Ці угоди були фактично нав'язані молодим республікам. Територія Вірменії скоротилася до 8 тис. кв. км, а турецький кордон пройшов в 25 км від столиці Грузії — Тифлісу¹¹.

Вірменія наполягала на участі України у Стамбульській конференції, що мала відбутися восени 1918 р. за участі Німеччини, Австро-Угорщини та Туреччини. На конференції мали

¹⁰ Дацків І.В. Вказ. праця. — С. 256.

¹¹ Дипломатична історія України... — С. 240–241.

вирішити долю анексованих Оттоманською імперією земель Вірменії та Грузії¹².

Як зазначає В. Матвієнко, Берлін також був зацікавлений в участі України, оскільки німецьке керівництво розраховувало послабити позиції Туреччини за допомогою Української Держави¹³.

Ці плани підтверджуються дослідженнями І. Дацківа, який вказує що генерал Людендорф навіть пропонував заснувати у Причорномор'ї німецьку колонію, щось на кшталт «німецького Гібралтара». За його задумом це утворення, разом з Україною і Кримом мало перетворитися на федерацію під егідою Німеччини. Щоправда, цю ідею підтримували далеко не всі представники німецької еліти. Міністерство закордонних справ Німеччини, в особі свого представника в Києві барона Мумма критично ставилося до планів військового керівництва¹⁴.

Вірменія також розраховувала отримати матеріальну підтримку від уряду Скоропадського для 600 тис. своїх біженців. Останнє прохання було задоволено. Українська держава доставила гуманітарну допомогу морським шляхом з Севастополя до міста Поті¹⁵.

Налагодження зв'язків з країнами Південного Кавказу суттєво спрощувалося відсутністю суходільного кордону, а отже й територіальних претензій. Як відмічає в своїй монографії О. Рєєнт, серед новопосталих держав спірних питань Україна не мала тільки з Литвою, Фінляндією та Грузією¹⁶. Попри те, що уряд Скоропадського офіційно не визнав нові держави Закавказзя, але де-факто велася робота по налагодженню двосторонніх контактів. Було відкрито українські консульства у Тифлісі і Батумі.

¹² Дацків І.В. Вказ. праця. — С. 268–269.

¹³ Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років... — С. 179.

¹⁴ Дацків І. В. Вказ. праця. — С. 266.

¹⁵ Там само. — С. 269.

¹⁶ Рєєнт О. Павло Скоропадський. — Київ: Альтернативи, 2003. — С. 195.

Власне тут обидва дослідники — І. Дацків та В. Матвієнко — сходяться у думці, що уряд Скоропадського діяв за принципом доконаних фактів. Не визнаючи незалежність Грузії та Вірменії формально, він встановлював дипломатичні стосунки і надавав підтримку в міру можливостей Української держави. Як слушно зазначає В. Матвієнко, Українська Держава перебувала під фактичним протекторатом Німеччини, а отже мусила рахуватися з зовнішньополітичними пріоритетами свого патрона. З іншого боку, Берлін також мав зиск від протекторських відносин з Українською Державою, використовуючи її як додаткового гравця у своїх геополітичних планах не тільки проти опонентів, але й союзників, зокрема, Отаманської імперії¹⁷.

В той же час В. Головченко та В. Солдатенко наголошують, що окрім зовнішнього фактору, що зумовив розпад Закавказької федерації, значну роль відіграли і внутрішньополітичні розбіжності. В умовах більшовицької агресії Азербайджан робив ставку передовсім на встановлення турецького протекторату, оскільки мав тривалу традицію контактів з останньою. Свою роль зіграла й релігійна спорідненість Азербайджану з Оттоманською Портою. З рештою, саме турецька підтримка забезпечила успіх Азербайджану у боротьбі з більшовицькою Бакинською комунією. Але, це створювало природні перепони на шляху українсько-азербайджанських відносин. Адже Україна спиралася на підтримку Берліна, якого непокоїли непомірні апетити свого союзника, що всупереч брестських угод вдався до розширення своїх кордонів.

На розбудову дипломатичних відносин Українськими Держави з новоутвореними країнами Південного Кавказу мали вплив і етнорелігійні суперечності цього регіону. Азербайджан і Вірменія були рівною мірою невдоволені провідною роллю Грузії в Закавказькій Демократичній Федеративній Республіці.

¹⁷ *Дацків І.В.* Вказ. праця. — С. 268; *Матвієнко В.* Українська дипломатія 1917–1921 років... — С. 179–180.

Тож не тільки зовнішні, але внутрішні суперечності зробили це державне утворення вкрай нестабільним та недовговічним¹⁸.

Про провідну роль Грузії пише й грузинський дослідник А. Бежуашвілі. Зокрема, він наголошує, що Україну і Грузію поєднували не тільки давні дружні стосунки, але й важливі геополітичні розрахунки: «В Україні добре розуміли, що Грузія — серце Закавказзя, а Тбілісі — центральний вузол доріг на Схід. А для Грузії Україна була вікном в Європу. До того ж обидві держави бачили одна в одній природних союзників в обстоюванні своєї незалежності від білоімперських і червоноімперських сил»¹⁹.

Саме таке геополітичне положення зумовлювало домінування Грузії на Північному Кавказі. Певний пріоритет, що спостерігався у відношенні Української Держави до Грузії зумовлювався більш налагодженими контактами саме з грузинами. До того А. Бежуашвілі відмічає, що уряд Скоропадського у своїй зовнішньополітичній діяльності діяв більш оперативно ніж Центральна Рада²⁰.

Суттєвим успіхом українсько-грузинських відносин стало підписання 5 грудня 1918 р. договору між Українською Державою та Грузинською Республікою, який регламентував наступні сфери взаємовідносин: загальні права громадян обох сторін; консульські зносини; мореплавання; транзит. 7 грудня був підписаний окремий договір, що регулював торгові відносини. Того ж дня між урядами обох країн була підписана угода, що регулювала міжбанківські операції²¹. Щоправда, гетьман так і не зміг скористатися плодами своїх дипломатичних успіхів на кавказькому напрямі. За тиждень уряд П. Скоропадського було повалено.

¹⁸ Дипломатична історія України... — С. 240.

¹⁹ *Бежуашвілі А.* Вказ. праця. — С. 21.

²⁰ Там само. — С. 22.

²¹ *Кіладзе С.* Вказ. праця. — С. 29.

З об'єктивних причин з фокусу зовнішньої політичної політики гетьмана випав Азербайджан, який був заклопотаний встановленням контролю над національною територією. Лише 15 вересня 1918 р. мусульманські війська опанували Баку²². Фактично, дипломатичні відносини між Українською Державою та Азербайджанською Демократичною Республікою були встановлені від імені азербайджанської діаспори в Україні. 10 жовтня 1918 р. на зборах азербайджанців Києва був обраний комісаріат з трьох осіб, які мали представляти інтереси громади до встановлення українським урядом повноцінних контактів Республікою Азербайджан²³. Уряду Скоропадського не вдалося розвинути цей напрям, але він заклав підвалини для подальшої співпраці вже за часів Директорії. Як відмічає В. Сергійчук, у листопаді 1921 р. Директорія УНР і Азербайджан підписали двосторонню угоду про гарантії безпеки та спільні дії порти Росії²⁴. Ця угода підписувалася в рамках створення Чорноморського союзу. Таким чином можна говорити про сталість зовнішньополітичного курсу України часів національно-визвольних змагань.

Серед провалів південного вектору зовнішньополітичного курсу гетьманського політики можна назвати турецький напрям. 9 лютого 1918 р., уклавши разом іншими державами Четверного союзу Брестський мирний договір з УНР, Туреччина визнала самостійну Українську Народну Республіку, а 12 лютого підписаний додатковий договір між УНР і Османською імперією, що передбачав встановлення дипломатичних відносин. Це стало справжнім тріумфом української дипломатії доби Центральної Ради. Зміна геополітичного розкладу, прагнення Туреччини послабити Росію, давали Україні шанс на створення міцного антиросійського союзу. Як пише В. Сергійчук гетьманський

²² Дипломатична історія України... — С. 242.

²³ *Матвієнко В.* Українська дипломатія 1917–1921 років... — С. 181.

²⁴ *Сергійчук В.* Неусвідомлення України: Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. — Львів, 2002 — С. 646–647.

переворот спонукав українського посла у Стамбулі Миколу Левітського скласти з себе повноваження. Гетьманський уряд тривалий час зволікав з призначенням нового посла. Михайло Суковкин — представник Української Держави прибув у Туреччину лише наприкінці жовтня 1918 р., коли гетьманський уряд вже агонізував²⁵.

Підбиваючи підсумки варто відзначити вклад зроблений в розробку історії дипломатичних відносин Української Держави з країнами Південного Кавказу таких дослідників як В. Головченко, І. Дацків, В. Матвієнко, В. Сергійчук, В. Солдатенко. Ними проведена велика археографічна та дослідницька робота. Подібність висновків цих авторів зумовлюється джерельною базою, яку переважно становили документи видані гетьманським рухом в діаспорі, спогади сучасників, матеріали російських та вітчизняних архівів, періодика 1918 р. та сучасні українські документальні видання²⁶. Суттєвим доповненням до них стали архівні матеріали передані грузинською стороною²⁷.

Стан наукового вивчення і дослідження кавказького напряму зовнішньополітичної діяльності Української Держави 1918 р. має добру перспективу для подальшої розробки питань, що полягає у залученні грузинських, вірменських, азербайджанських, турецьких та іранських джерел, використанні транснаціональних підходів які б дозволили по-новому підійти до висвітлення геополітичних процесів чорноморсько-каспійського субрегіону.

²⁵ Там само. — С. 354–355.

²⁶ *Дацків І.* Вказ. праця. — С. 39–45; *Матвієнко В.* Українська дипломатія 1917–1921 років... — С. 7–11.

²⁷ Вперше друком: Документи з історії дипломатичних відносин між Україною і Грузією (1918–1921), передані для публікації до редакції «Хроніки — 2000» Посольством Грузії в Україні // *Хроніка-2000: Український культурологічний альманах.* — 2002. — Вип. 47–48. — С. 25–110.